

Александра С. Секулић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет, докторанд

Оригинални научни рад
Примљен: 6. 10. 2017.
Прихваћен: 23. 10. 2017.

ПОЕТИЧКО ОБЛИКОВАЊЕ СЛИКЕ ДРУГОГ У
ДНЕВНИКУ О ЧАРНОЈЕВИЋУ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ
И *ВЕЛИКОМ РАТУ* АЛЕКСАНДРА ГАТАЛИЦЕ

Рад се бави поетичким призором Другог у роману *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског и *Велики рат* Александра Гаталице. Иако на први поглед сасвим удаљена, готово толико да се једва може говорити о њима у компаративном контексту, тежња овог рада је да поменута дела Црњанског и Гаталице посматра кроз културноисторијски и дакле, поетички однос према фигури Другог која се и код Црњанског и код Гаталице појављује на основи (не)пријатељства.

Кључне речи: Други, сопство, идентитет, (не)пријатељи, разлика

Доћи ће време, каже Милан Дединац поводом *Дневника о Чарнојевићу* Милоша Црњанског, када ће се и „ово ’ново неразумљиво’ разумети”, онда када и публика, додаје Дединац, „наиђе на трагове куда су пролетеле брзо са песмом прве извиднице” (Црњански 1993: 169). Неко време је, сасвим извесно, дошло, година је 2017, али ми ћемо овде рачунати 2013. годину када је објављен роман Александра Гаталице *Велики рат*. То време је дакле, време нагомилано између два века, довољно велики простор да у њега стану трагови свих „првих извидница”, од друштвено-политичких до културолошких, од технолошких до уметничких. А романи *Дневник о Чарнојевићу* и *Велики рат*, сваки из свог епохалног одсека, уприличили су

* sekulic.aleks@gmail.com

сусрет два века који један другоме причају „исту” причу, али са потпуно различитим симболичким исходима. Наравно, оно „ново неразумљиво”, Дединчева алузија на читаву једну струју изама и поетичких раскида са дотадашњим уметничким каноном, у овом поприличном међувремену књижевно-историјских промена од 1921. када је објављен *Дневник о Чарнојевићу* до данас, није више ново са становишта поетике, док је питање (не)разумљивости, заправо најинтимније питање саме књижевности, перпетуирани изазов који сваку интерпретативну праксу једнако дотиче, независно ком времену припада. Нарочито, ако је то питање о Другом, упућено другости Другог, при чему се никако не може обеснажити његов фатални значај за оног ко такво питање поставља – за субјект, сопство или идентитет у свим њиховим фигурацијама, друштвеним и наративним.

Зашто је међутим, управо тема Другог она која нам роман Александра Гаталице отвара на један сасвим неочекиван начин, иако је сасвим очекивано да се у роману са преко седамдесет јунака са свих зараћених страна, испољи, дакле, и тај Други, у вишеструкости своје појаве? И зашто нас је Други у Гаталицином роману поново вратио *Дневнику о Чарнојевићу* Милоша Црњанског где Други готово да отелотворује поетички ултиматум, где је Други – једини, када је све друго потонуло у бесмислу ратног крвопролића?

У историјском стању доминантних непријатељстава, Други се, и код Црњанског и код Гаталице, појављује међу пријатељима. Чарнојевић, о ком се пише дневник, што је један облик жанровске диверзије, јер дневник као интимистички жанр, не подноси ово *о*, он је искључиво ја у свим корелацијама са собом, чак и када се бележи искуство других или са другима – Чарнојевић је, дакле, оно капитално Друго, пријатељ самог сопства, његова онтолошка, колико и идентитетска могућност. А пријатељства у Гаталицином роману пак, показују другачију, симболички непрозирну, иако очигледну везу међу другостима. Стога у овим делима пратимо специфично обликовање односа са Другим: од „сопства као другог”, да се послужимо Рикеровим насловом до аутизоване другости Другог који постаје Непознато исписана је, у знаку пријатељства, а заснована на драми разликовања (ја/ти, ми/они, пријатељи/непријатељи) једна неофицијелна историја идентификовања, здруживања, братимљења и разилажења. Мада делује као да говоримо језиком спољне политике, овде је заправо реч о оном функционалном о тамо где формално не припада, ни код Црњанског ни код Гаталице, а сасвим је унутра, иако није лишено политичког.

„Хоћу да вам причам.”, пише код Црњанског, „О једном човеку, којег не могу да заборавим, и који ми беше више него брат. Један једини човек.

Један младић у свету” (Црњански 1993: 45). Овако почиње дневнички запис о Чарнојевићу, једном једином човеку, односно, за искуство духа једино релевантном бићу. Јер, као остварење суматраистичког погледа на свет, онај који међу људе исцрпљене борбом, изгубљене у расулу историјског тренутка, долази са поздравом „Полинезија господо” (Црњански 1993: 47), уверавајући их притом, да све што чине негде на неком острву оставља трага и да због страсног осмеха једне жене, биљка на Цејлону има снаге да се отвори – као такав, Чарнојевић је више од брата, али, у извесном смислу, и мање од Другог. Све што је Чарнојевић, чак и његово бледило („Беше изнурен и блед. Доцније сам се радовао да сам и ја блед” (Црњански 1993: 47)) егзистенцијално и духовно контаминира Петра Рајића толико, да се одмах на почетку приче о Чарнојевићу каже како је то један једини човек, „један младић у свету” (Црњански 1993:45). У читавом свету дакле, само он. Када једна личност прерасте у тоталитет, не као фигура идеолошке доминације, већ као духовна превласт, тада се другост Другога у роману Милоша Црњанског доводи до самог руба властитости на ком се још може идентификовати као Други. Ипак, то никако не значи пуко огледање једног у другом, нити је Чарнојевић пријатељ који се доследно имитира. Исто тако, ни разликовне црте које недвосмислено постоје и на плану наративног и у домену симболичког, било да говоримо о организацији текста у ком се јасно уочава почетак и крај дневничке белешке о Чарнојевићу или ако се осврнемо на сродне, али различите фиксације духа (што је у Чарнојевићевом случају загладаност у небо, а Рајићева обузетост лишћем) или, ако се подсетимо мајки јунака које се помаљају из сећања у некој врсти контрастне саображености – ништа од свега тога није довољно различито међу собом. *Ја* приповедног субјекта, *ја* дневника и *ја* Петра Рајића који никада не достиже апсолутну припадност себи, чак ни кроз елементарни, а вишеструко проблематични чин идентификације (основне податке о Рајићу сазнајемо на основу болничког картона), управо такво, свестрано ангажовано, а за најличније опструисано ја које ни у сопственом дневнику није сасвим своје, прихвата Другог тако да и слично и другачије добијају статус непрепознатљивости. Они су нам познати и упркос томе, непрепознатљиви.

Бавећи се кључним апоријама сопства као Другог, Пол Рикер ће етичкој димензији садржаној у односу између ја и Другог доделити важну улогу. Примарна релација унутар које посматра ја и Другог јесте пријатељство. Реинтерпретирајући Аристотелове ставове из *Расправе о пријатељству* и у кратким херменеутичким потезима обухватајући Левинаса, пре свега његова дела *Тоталитет и бесконачно* и *Друкције*

од бивства. С ону страну бивствовања, Рикер ће између дискурса наведених мислилаца и само пријатељство видети као средину, односно тачку у којој и сопство и Други изражавају исту жељу „за заједничким живљењем” (Рикер 2004: 200). Томе, међутим, претходи Рикеров покушај да исту ту хармоничну средину, интерперсоналну равнотежу пронађе и у позицијама када је сопство од стране Другог позвано на одговорност, што је Левинасова мисао и када је Други тај који је у подређеном односу док се сопство саосећа са његовом патњом. При свему томе, изгледа да је најважније постићи једнакост. А до ње се долази брижношћу, што је за Рикера нарочито важно с обзиром на становиште етике са ког приступа анализи пријатељства. Бити једнак са оним који пати, схватити патњу као један вид давања, бити погођен свим они што Други који пати узвраћа – то је, сматра Рикер, „можда највећа кушња за брижност” (Рикер 2004: 199). И упркос чињеници да увек неко поседује већу моћ, Рикер настоји да сачува принцип једнакости и то је, како каже, „аутентична реципрочност” јер „наступа одређена врста изједначавања чији је извор други који пати и захваљујући тој новој ситуацији, сапатња је сачувана од бркања са пуким сажалењем у ком сопство потајно ужива, знајући да је оно поштеђено” (Рикер 2004: 199).

Код Црњанског пак, не постоји овај етички хоризонт самеравања, док код Гаталице сопство и Други у (не)пријатељској вези прелазе с ону страну етичког. Ипак, на тој средини на којој је Рикер поставио пријатељство као медијум равнотеже међу неједнакостима, било да је то однос у ком Други као ауторитет позива на одговорност или је то ситуација у којој сопство прихвата патњу Другог, на средини између непрепознатљивости Црњански уводи – текст. Јер, сва брижност *Дневника о Чарнојевићу* усмерена је на очување једнаког одсуства препознатљивости, управо тамо где нам се чини да не можемо раздвојити два присуства. „Па ипак, драги мој, како беше страшно оно што причаше о својој мајци” (Црњански 1993: 49) – речи које читамо у оквиру дневничког исказа, а потом као цитат самог Чарнојевића: „Ах, драги мој, јесте ли слушали за мог оца, питајте за његово име...” (Црњански 1993: 49). Идентична апострофа свакако није довољан, али није ни једини аргумент за тврдњу о непрепознатљивим идентитетима.

Прихватање дискурса Другог, у овом случају значи прихватање оног левинасовско-рикеровског Другог који позива на одговорност, при чему је одговорност код Црњанског обухватнија од сваког, чак и највећег етичког принципа, јер се она односи на питање самог постојања у тренутку када је живот невредан живљења. Али, и сопство и Други подједнако одсутни за себе, једнаки су у извесности преосмишљеног онтолошког потенцијала.

Видљиви приказ тог и таквог потенцијала је текст, који и са својом лабилном наративном структуром, лирском интонираношћу, синтаксичком „изломљеношћу” још увек представља стање интегритета. Јер, уместо фрустрације лакановски подвојеног субјекта и идентитетске трауме која ће нас сачекати у *Проклетој авлији*, у лику Андрићевог Ђамила, *Дневник о Чарнојевићу* је вољно, конструктивно искуство саме другости, нарочито у тренуцима симболичке апсолутизације „једног јединог човека”. Таква другост Другог обухвата ја, прожима га и апсорбује, али не у циљу идентичности или нивелације моћи, већ зарад непрепознатљивости као првобитног услова на почетку једног онтолошког заснивања.

Шизофрени раскол личности, страх од тога да се, унутар себе не постане то друго или нежељено ја и панични покушаји самоодржања одликују многе јунаке Гаталичиног романа. Изван шпијунаже и професионалног задатка „пожељне” удвојености, изван патриотских начела у борби која посве занемарује лично осећање припадности и порекла, дешавају се дакле, индивидуални и драматични сусрети са другошћу сопства: Жермен Деспарбес који услед призора масовне смрти губи разум, постајући самом себи стран (Гаталица 2013: 55), слуђеност капетана Фон Бојне дупликата свог ордења и униформе (Гаталица 2013: 180), манична опседнутост Ђорђа Кирика својим наводним плагијатором (Гаталица 2013: 192), Није-бег који се у тренутку смрти сети свог јерменског имена (Гаталица 2013: 227)... И упркос овим случајевима појединачног, психолошког и духовног раздора субјекта који дословце и заиста више није сам, у *Великом рату* Александра Гаталице степен препознатљивости међу другима, међу пријатељима и непријатељима, дијаметрално је супротан, и перцептивно и семантички, од онога што смо читали код Црњанског. Одмах на почетку, чим отворимо корице књиге, наилазимо на списак јунака по зараћеним странама, што ће уједно бити и својеврсни читалачки ужитак обезбеђен приповедачком „мегаломанијом”, тежњом да се укључи много Других, да се исприча што више „малих прича” из Великог рата. У широком приповедачком замаху који преплиће хумор, неагресивну, у опису свих фронтова једнако заступљену иронију и фантастику – Други су код Гаталице здружени у једној готово неподношљиво пријатељској слици насупрот гро-плану, макроисторијском (бе)смислу унутар ког се исти ти пријатељи, као припадници својих нација, узајамно уништавају у злочинима који су тек сами почетак свих других и горих који ће се тек догодити. Све што „мале приче” желе јесте да буду видљиве као такве, као мале. Импресивни дијапазон јунака на свој начин пише историју, која није историја приватног живота, већ историјска колекција било чијих животних

прича. Велики рат окупља и спријатељује јунаке противничких страна, јер то допушта управо основно симболичко упориште „мале приче”. Тако Међутим, оно што би прича да помири нитима фантастике и лиризованог хумора, то ће неумољиво раздвајати другост која у контексту здружених Других делује аутистично, неспособно да заштити нужно диференцијално својство другости.

Када немачки војник Штефан Холм у писму упућеном родитељима описује стање на ратишту, највећи део тог писма посвећен је немачким ратним заробљеницима, односно једном Пољаку, Станиславу Виткјевичу, са којим је остварио посебно присан однос. Чак и када је заповеђено да сваки немачки војник мора „водити бригу” о заробљеном пољском војнику и када су их третирали као слуге, поступајући према њима најбестидније и најсуровије могуће, између Немца Холма и Пољака Виткјевича влада прећутни споразум да је наметнути однос међу њима само глума, привид, а да су истина сви они разговори о Гетеу и Шилеру, о немачкој науци која ће се, како се надао Холм, „сплести са оном из Оксфорда и Сорбоне и окончати овај страшни рат” (Гаталица 2013: 74). Ипак, потребно је много више од наднационалног ратног пријатељства и интернационалне научне сарадње да би се, као што није, тај страшни рат окончао.

Оригинални план немачке команде подразумевао је да приликом судара са француском војском, сваки Немац истури свог Пољака напред, излажући га, како су је назвали, „пријатељској ватри”. Ову наредбу ће послушати и Штефан Холм, и то далеко ревносније од других, јер се виспрено повукао из паљбе, сачуван телом свог мртвог пријатеља Виткјевича. И због овако успешно обављеног задатка добија орден, „војнички гвоздени крст”. Упркос заблуди немачког војника да ће умрети спојен са својим пољским пријатељем, као што су читали у Платоновој *Гозби*, куршум ће кукавички избећи, служећи се Виткјевичем, „живим штитом”. А орден који зашива са унутрашње стране војничког одеа и посвећује га мртвом другу заправо је амблематски поступак – Други је толико близак срцу, толико унутра да заувек остаје напољу, изложен „пријатељској ватри”.

И оно што нас у роману Александра Гаталице доследно осваја – свеprisутна и неодољива, готово нежна слика „сувише људског” малих људи у њиховим личним окршајима, тријумфима и поразима, истинама и лажима, у њиховим страстима, љубавима и мржњама, истовремено је и луцидни приповедачки отклон од заблуде о пријатељском. Заблуде која је другачија, али симболички истоветна оној коју је имала већина војника пред одлазак у рат: „[...] на Западном фронту многи француски младићи весело су ускочили у прве граничне борбе, уверени да ће један метак, један

повик и трчање решити све” (Гаталица 2013: 52). Овим ипак, не желимо да кажемо да су све пријатељске везе у *Великом рату* заблуда, јер оне су несагледиво више, симболички сложеније, семантички неприступачније. И ако се вратимо на Рикеров појам једнакости као важног етичког импулса између сопства и Другог, једина једнакост у Гаталичином роману јесте подједнаки третман свих зараћених страна. И у тој естетско-техничкој стратегији демократичности садржан је лик Другог и похрањена његова тешко доступна другост. Јер, ако смо обухваћени сви, и ми и они, и свима нам је додељена иста количина не патње или греха, јер она никада не може бити једнака, нити је та врста једнакости у Гаталичиној фикцији важна, већ ако нам је свима дата иста количина хуманости, једнака предиспозиција врлине и потребе сопства да препозна Другог као нешто конститутивно за себе самог – како и где прочитати ону нужну диференцијалну аутентичност да бисмо се могли питати ко је ко? И управо ће нам овако апоретични сплет сугерисати метафора везивања пертли на војничкој чизми, којом се представља сукоб аустралијског и турског батаљона, при чему се уткивањем пертле у једну рупу једне стране, а потом у другу друге стране читав живот јунака преноси се на јунака из противничке војске. Тако ће убоги турски обућар са метком примити и судбину славног аустралијског спринтера, док ће други аустралијски војник у предсмртном трену проживети живот турског кривотворитеља златног накита (Гаталица 2013: 182–183). У схеми заменљивости потпуно је ирелевантна страна, а понајмање је важна демократска расподела метака. Супституција ја и Другог, нас и вас, у пријатељски настројеној, али не и заблуделој имажинацији епохалног суноврата, трансформише саму *другост у непознато*.

И могуће је у свему томе, као што би Дерида сигурно могао, чути Ничеово цитирање Монтења – „Пријатељи, нема пријатеља” и да, пратећи Деридин траг, деконструишемо сва пријатељства и све пријатељске намере у *Великом рату* као *legal fiction* (Дерида 2011: 152). На тај начин бисмо у основи зближавања, здруживања и братимљења увек видели, како каже Дерида „сасвим одређену политику” (Дерида 2011: 152).

Али, наша потрага за Другим и покушај идентификовања Другог није реактуелизација шмитовског аксиома којим се Дерида подробно бавио и који налаже да треба имати непријатеље зарад очувања саме бити политичког. Јер, такве политике нема у уметничким остварењима оба писца, иако постоји несумњива поетичка свест о свему политичком рату о коме су писали. Истраживање Другог у „једном једином човеку”, и међу пријатељима и међу непријатељима, у временском распону од *Дневника о Чарнојевићу* до *Великог рата* констатује преображај друго-

сти, од *непрепознатљивог* до *непознатог* и *заменљивог*. У тој промени регистроване су не само психолошке, духовне и политичке црте, већ и поетичка померања која нас изнова провоцирају другим другостима оног „новог неразумљивог”.

Проблем света је, каже Драган Великић у *Руском прозору*, што су сва места запала у „ужас истости” – „А до онога што је исто не може се допутовати”. Путовање од Црњанског до Гаталице заправо је један херменеутички покушај да се допутује до тог *истог* у другима, у Другом. Јер, управо се са „кризног” места идентификације најбоље уочавају разлике поетичког суочавања са изазовом другости која саму себе обавија ауром истог. Исто је међутим, и у *Дневнику о Чарнојвићу* и у *Великом рату* немогућа артикулација другости, видљива само на трен, јер траје тек толико да се изговори оно *драги мој* што је много краће од оперске арије коју у дуету изводе Шкотланђанин и Немац, из противничких ровова *Великог рата*. Друго се опире поравнању ма ког типа, чак и у најблискијем пријатељству које ће оснажити суматраистичка рефлексива света, а по цену бесконачне заменљивости онда када више ниједна поетика не може обухватити све (не)пријатељске праксе, везе и раскиде субјекта.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић 2015: D. Bošković, *Zablude čitanja*, Beograd: Službeni glasnik.
 Бужињска, Марковски 2009: A. Bužinjska, P. Markovski, *Književne teorije XX veka*, Beograd: Službeni glasnik.
 Дерида 2011: Ž. Derida, *Politike prijateljstva*, Beograd: Časopis „Beogradski krug”.
 Рикер 2004: П. Рикер, *Сопство као други*, Београд: Јасен.

Aleksandra S. Sekulić

POETIC DESIGN OF THE IMAGE OF THE OTHER IN *THE NOVEL ABOUT ČARNOJEVIĆ* BY MILOŠ CRNJANSKI AND *THE GREAT WAR* BY ALEXANDER GATALICA

Summary

This paper deals with the poetic portrayal of the Other in The novel about Čarnojević by Miloš Crnjanski and The Great War by Alexander Gatalica. Even though these novels might at first glance appear remote, so much so as to make viewing them in comparative

context almost unfeasible, this paper seeks to observe them through the cultur-historical, and hence poetical, relationship to the figure of the Other, which appears on the basis of (non-)friendship in both.

Key words: Other, self, identity, friends, enemies, difference